

Тимошенко Анатолій
(Чернігів)

УЧАСТЬ Г.П.ГАЛАГАНА У РОБОТІ РЕДАКЦІЙНИХ КОМІСІЙ (1859-1860 РР.)

Державотворчі процеси сьогодення активізували вивчення проблем, пов'язаних з осмисленням минулого. Особливого значення набувають проблеми, які відбувалися у суспільно-політичному й економічному житті українського народу в 60-80-ті роки ХІХ ст. Своєрідним стрижнем або основою, що сполучає весь комплекс наукових розвідок, присвячених вітчизняній історії вказаного періоду, є діяльність конкретних державних і громадських діячів, які власним прикладом сумлінного служіння суспільним інтересам, зумовлювали поступальність державного розвитку.

У такому контексті заслуговують на увагу історичні постаті, діяльність яких донедавна замовчувалася або ж висвітлювалася дещо однобоко. До них належить відомий український державний і громадський діяч Григорій Павлович Галаган (1819-1888 рр.). Його заповзятливість при розв'язанні господарських проблем у власному маєтку, разом з внутрішнім відчуттям неприродності кріпацтва, перетворили молодого поміщика у активного і послідовного учасника підготовки та проведення селянської реформи 1861 р. Яскравий представник відомого аристократичного роду, Г. Галаган своїм ставленням до державної служби і самовідданою громадською й добродійною діяльністю переконливо довів, що у переломні періоди історичного розвитку держави і суспільства, роль особистостей, лідерів помітно зростає, нерідко набуваючи рис визначальності, суттєво впливає на досягнення кінцевого результату.

Продовжуючи дослідження багатого доробку Г. Галагана, проаналізуємо участь його у роботі редакційних комісій, діяльність яких стала своєрідним апогеєм вікової боротьби всіх прогресивних сил Російської імперії, спрямованої на ліквідацію одного з найгавебніших проявів політичного і соціально-економічного життя суспільства – кріпосництва. Означена проблема в частині висвітлення роботи редакційних комісій в історичній науці далеко не нова, але в запропонованому варіанті практично не досліджувалася. З поміж небагатьох наукових розвідок привертають увагу праці П. Зайончковського, який розкриваючи діяльність редакційних комісій називає Г. Галагана серед найбільш активних діячів цього органу. Водночас історик не акцентує увагу на тому, що зміст кінцевого положення про скасування кріпосного права містить чимало пропозицій українського поміщика, при цьому не розкриваються мотиви якими він керувався, приймаючи не завжди популярні рішення¹.

Під іншим кутом зору аналізує діяльність Г. Галагана російський історик С. Пушкар'єв. Окрім багатьох інших проблем, автором розкрито перипетії боротьби політичних угруповань за участю представників царської сім'ї, урядовців і дворянської аристократії у період підготовки реформи 1861 р. На думку С. Пушкар'єва, Г. Галаган помітно виділявся серед такого представницького загалу своєю принциповістю, послідовністю і невичерпним бажанням прислужитися інтересам держави і народу².

Розкриваючи тему дослідження зауважимо, що після завершення роботи у Чернігівському губернському комітеті з облаштування побуту поміщицьких селян Г. Галагана було призначено членом-експертом редакційних комісій.

Про запрошення до Санкт-Петербургу Г. Галагана повідомляв свого товариша О. Марковича у листі від 13 березня 1859 р. Окрім цього, він критикував дії чернігівського губернатора К. Шабельського. Читаємо: “Знаходжуся на відпочинку у Києві, тут комітет продовжує працювати, не дивлячись на офіційне закриття. Це робить честь місцевим керівникам, які не підганяють депутатів, як у нас. Багато хто тут дивується діям нашого губернатора, я ж з свого боку буду дуже здивований, коли його похвалять за те, що він зробив”³

Повернемося до подій у столиці. У березні 1859 р. було видано указ про створення двох редакційних комісій “для складання систематичних зводів з усіх проєктів загального положення селян”⁴. Офіційно комісії, як свідчить назва, мали на меті лише редагувати документи, так як вважалися допоміжним органом при так званій “особливій комісії” головного комітету. Насправді ж редакційні комісії стали ефективним робочим органом, у якому безпосередньо опрацьовувалися і готувалися усі документи по майбутній реформі. Головою комісій призначено Я. Ростовцева. Робота розпочалася 4 березня з вирішення організаційних питань, наслідком чого стало утворення “загального присутствія” і декількох окремих відділів. Серед них – юридичний, який повинен визначити права і обов’язки селян, адміністративний – для підготовки проєкту внутрішнього улаштування селянських общин і їх взаєностосунків з поміщиками та місцевою владою, а також господарський, котрий мав вирішувати питання про селянські садиби, наділи і повинності. Стосовно чисельного складу комісій, в історичній літературі єдиної думки немає. Так, вже згадуваний П. Зайончковський визначає чисельний склад їх у 31 особу⁵. С. Пушкарьов вказує на наявність 36 членів новоствореного органу, серед яких – 11 представників від міністерств, 7 членів фінансової комісії і 18 експертів з числа досвідчених поміщиків, запрошених Я. Ростовцевим⁶. Вивчення архівних матеріалів дозволяє стверджувати, що ближче до істини останній з названих науковців, але поза усяким сумнівом важливіше інше – обидва вони називають Г. Галагана, як одного з найактивніших і найбільш впливових членів комісій.

Перед тим, як проаналізувати його діяльність, якій до речі, досить складно дати однозначну оцінку, з’ясуємо позиції інших помітних політичних фігур, спілкування з якими мало вплив на Г. Галагана протягом роботи у столиці. З числа прибічників реформи це – Я. Ростовцев і М. Мілютін. Як свідчать документи, Я. Ростовцев фактично не став керівником комісій, а тільки спостерігав за тим, щоб не відбулося відступу від принципів, схвалених імператором. Безпосереднім керівником роботи був М. Мілютін, для якого звільнення селян стало особистою справою з глибоким внутрішнім переконанням у політичній доцільності реформи. В одному з листів він писав: “Головне у тому, щоб підняти і поставити на ноги пригноблену масу”⁷. Досягти бажаного, на думку автора, можна лише за доброї волі сильної, необмеженої державної

влади. Даючи оцінку такої позиції, відомий історик М. Покровський відзначав: “У своїй сліпоті люди цього типу не помічали, що вони, по суті, намагаються замінити один вид рабства іншим: феодальну залежність має від приватних осіб, властиву натуральному господарству, державним рабством, характерним для епохи первісного нагромадження. Та цього вони не помічали щиро і це додавало неабиякої цілісності усій їхній діяльності, і залізної твердості їх натиску на “олігархічні” свободи привілейованих верхів, проти яких вони ополчилися”⁸. Незважаючи на певний суб’єктивізм наведеної характеристики, наголосимо на тому, що зміст її дозволяє говорити про близькість поглядів і схожість у діях та вчинках М. Мілотіна і Г. Галагана.

Далі перенесемо акцент на чітко виражену опозицію, що з перших днів роботи комісії заявила про свої наміри не допустити погіршення становища дворянства. До таких належали князь М. Паскевич, предводитель дворянства Петербурзької губернії А. Шувалов, представник Міністерства держмайна И. Булигін, редактор “Журнала землевладельцев” А. Желтухін і полтавський поміщик М. Позен. Перші два – були прибічники звільнення селян без землі, що йшло врозріз з вимогою запровадити у державі дрібну земельну власність. А. Шувалов і М. Паскевич доказували, що “викуп – справа добровільна, а тому не обов’язкова”⁹. Постійні дебати з намаганням переконати їх у зворотному призвели до виходу названих осіб зі складу комісії і хоча за настійливим проханням імператора вони повернулися, але погляди не змінили, а своєрідно протестуючи, відмовилися від дійової участі у розробці проєкту реформи. Несхвальні відгуки істориків отримав поміщик з Полтавщини М. Позен, запрошений в комісію як член-експерт. Так, один з перших дослідників реформи 1861 р. М. Семєнов назвав його “особою надзвичайно підлою і мерзенною”¹⁰, на що згадуваний уже М. Покровський зауважив: “Провина Позена у тому, що він занадто енергійно і послідовно відстоював інтереси поміщиків, але якою б не була його репутація, ніщо не завадило йому бути запрошеним у комісії і протягом певного часу мати значний вплив на Ростовцева”¹¹. Наведені факти свідчать про те, що навіть особовий склад редакційних комісій не був позбавлений тиску противників реформи, які все робили для того, щоб загальмувати її зсередини. Тим більше заслуговує на увагу перший період діяльності комісії, коли було підготовлено досить ліберальні і прогресивні пропозиції по реалізації перетворень. Розглянемо їх більш детально.

Враховуючи той факт, що метою нашого дослідження є з’ясування ролі Г. Галагана у роботі редакційних комісій, а також з огляду на членство його у господарському відділі, детально зупинимося на діяльності цього структурного підрозділу. Про початок роботи запрошений член-експерт повідомляв листом О. Марковича: “На днях ми розпочали вивчення надісланих проєктів, яких у нас 19. Спочатку з’ясуємо пропозиції від губернських комітетів, а потім будуть підготовлені висновки і поза всяким сумнівом викличуть Вас та Дуніна-Борковського”¹².

Одне з перших питань, що розглядалося комісіями, стосувалось визначення норми земельного наділу. Доповідь за дорученням господарського відділу зробив В. Черкаський. Основною тезою виступу можна вважати думку про збереження за

звільненими селянами наділу, яким вони користувалися за кріпацтва¹³. Зважаючи на те, що значна кількість селян була малоземельною, а то й безземельною (завдання ж полягало у створенні дрібної земельної власності) вирішено установити мінімум наділу. До того ж у 1855 р., при введенні інвентарів у Могилевській і Вітебській губерніях, визначили і максимум наділу, що спричинило потребу не тільки прирізати землі на користь селян, але й можливість відрізків селянської землі поміщикам. З цього питання виникли запеклі дискусії. Під час загальних зборів, які відбулися 18 і 20 червня, частина експертів виступила проти ідеї збереження незмінності наділу, вважаючи майбутні відрізки землі у селян цілком прийнятним явищем. Привертає увагу той факт, що на даному етапі Г. Галаган, не допускаючи наділення селян мінімальною за розмірами земельною ділянкою, виступив проти відрізків. Він сказав: “Земля дається не одному поколінню, а повинна забезпечити й наступні, тому будь-яке зменшення земельного наділу неприпустимо”¹⁴. Точку зору експерта поділяли Я. Ростовцев, Ю. Самарін і В. Черкаський, але цього виявилось недостатньо, щоб вплинути на результати голосування, яке засвідчило підтримку ідеї відрізків більшістю членів редакційних комісій¹⁵. Отже, думка про ніби то вимушеність рішення про відрізки, під тиском депутатів першого скликання, не відповідає дійсності. Більшість членів комісій уже під час першого (“безконтрольного”) періоду погодилася на проведення відрізків, а тиск депутатів і реакціонерів у вищих ешелонах влади призвів у майбутньому до розробки механізму їх здійснення. Про цей “поворот вправо” і зміни позиції Г. Галагана йтиметься далі, а нашим наступним завданням буде аналіз його виступу на одному з засідань комісій, де він окрім питання щодо наділу, висловив власне бачення при розв’язанні проблеми викупу і селянського самоуправління.

У доповіді, яка називалася “Про права поміщиків і повинності селян”, автор запропонував механізм реалізації реформи. Він виділив три етапи, необхідних для успішного проведення перетворень. Перше, що потрібно зробити, вважав Г. Галаган, так це запровадити адміністративну общину. На другому етапі необхідно наділити усіх селян землею і визначивши суму грошового оброку, звільнити їх від підневільної праці. Потім надати селянам право вільного переходу з однієї общини в іншу. Окрім цього дозволити селянам викупити грошовий оброк на основі взаємних і добровільних угод між ними і казною, общинами або поміщиками¹⁶.

Визначаючи головні засади майбутніх перетворень, автор намагався пояснити причини, що спонукали його прийняти саме такі рішення. Зокрема, вказувалося на досвід передових країн світу, на зміни у соціально-економічному житті народів Європи, у тому числі і Російської імперії. З властивою ліберальним діячам наївністю, Г. Галаган сподівався, що “користування землею, як основним капіталом, викличе у селян почуття задоволення і правди, а це сприятиме виявам любові до царя, довіри до уряду, поваги до вотчинного власника і посиленню працелюбності”¹⁷.

З огляду на хронологію розв’язання питань у редакційних комісіях, порушимо логіку викладу пропозицій члена-експерта, розглянувши спочатку другий період, під час якого передбачалося наділити селян землею. Беручи до уваги різну родючість і

структуру ґрунтів, доповідач запропонував не встановлювати однаковий розмір наділу по усій імперії, а поділити територію держави умовно на шість смуг. За задумом саме помітна відмінність між ними, повинна впливати на визначення у кожній норми земельного забезпечення селян і пропорції обов'язкової кількості землі у володіннях власників. У двох середніх смугах пропонувався мінімальний розмір наділу у межах 2S дес. і максимальний – 9 дес. у степовій смузі. Пропорційно розміру наділу, земля селян обкладається грошовим оброком, розмір якого визначається її родючістю.

На нашу думку, заслуговує на увагу і позиція Г. Галагана стосовно садибної землі. Пропонувалося залишити її розмір таким, яким він був до реформи, а якщо власник (поміщик) вирішив би зменшити ділянку, то зробити це можна лише за згодою сільської общини і при посередництві волосного попечителя та мирового судді¹⁸. До речі, як свідчать архівні матеріали, з усіх надісланих до столиці проєктів, підготовлених у губернських комітетах, тільки Г. Галаган вважав за потрібне залучати селян при оцінюванні садибної землі, а запропонована ним ціна (у середньому 9 коп. за квадратний сажень) була однією з найнижчих. Стільки ж визначили у Санкт-Петербурзькому, Вітебському і Тверському комітетах, полтавські поміщики пропонували 10 коп., інші – значно більше. Чернігівська “більшість” виявилася серед шести комітетів, які визначили найвищу ціну садибної ділянки¹⁹.

Не менш важливим було питання викупу земельного наділу. Спочатку проаналізуємо зміст пропозицій Г. Галагана. Доповідаючи колегам, він переконував їх у доцільності надання повного права селянам на викуп оброчного зобов'язання на підставі добровільної угоди як з поміщиком, так і з управлінням різних відомств, на користь яких збирається поземельний оброк. Інший варіант вбачався у капіталізації його шляхом внеску у кредитну установу такої суми, відсотками якої покривався б річний оброк. Принагідно зазначимо, що однією з причин, які спонукають нас до розгляду цього досить вивченого і широко висвітленого в історичній літературі питання, є факт використання у Положенні про звільнення селян пропозицій українського поміщика, які незважаючи на протидію опозиції, матеріалізувалися, хоча й не повністю, у конкретні рішення. З тексту доповіді дізнаємося, що розмір викупу обов'язкового оброку за добровільною угодою визначався сумою капіталізованою з 6 %, або помноженою на 16,666. Погодившись з думкою про обов'язковість викупу, Г. Галаган пропонував здійснювати його за взаємними угодами, при цьому вимогу поміщиком більше 6 % вважав незаконною²⁰.

Окрім вищенаведеного, викликає інтерес той факт, що Г. Галаган не обмежився пропозиціями стосовно умов проведення викупу, а намагався максимально спростити викупну операцію, враховуючи при цьому й інтереси селян. Так він вважав, що коли 1% комісійних за той капітал, який вносили селяни у державні кредитні установи, буде додано урядом до передбачених 3% приросту, то це скоротило б час для збору селянами викупного капіталу. Інший вихід вбачався у створенні сільських банків при повітових общинних управах для вкладів селянами грошей і обіг їх по позиках на короткий термін з приростом до 50 %. Об'єктивно оцінюючи запропоноване, звичайно

ж не можна стверджувати, що поміщик Г. Галаган дбав виключно про інтереси селянства. У його наступній пропозиції відчувається тривога і за економічне майбутнє поміщицьких господарств. Вказуючи на те, що внаслідок реформи обов'язкова праця буде замінена безгрошовим поземельним оброком, він відзначав необхідність надання дворянам-землевласникам грошової допомоги, так як без оборотного капіталу господарства попадуть в економічну кризу, що у масштабах держави дуже небезпечно. Як вихід пропонувалося збільшити розміри позик, що надавалися під заставу нерухомості, встановивши їх у 5-10 крб. сріблом за кожен десятину на загальних підставах терміном на 37 років²¹.

З'ясувавши точку зору члена-експерта Г. Галагана на умови проведення викупу земельного наділу, простежимо за ходом обговорення цього питання у редакційних комісіях. Відзначимо, що він як колишній депутат чернігівського губернського комітету виступав за обов'язковий викуп і прибув до столиці з упевненістю відстояти власне бачення реалізації цієї важливої умови реформи. Погляди Г. Галагана поділяв Я. Ростовцев, але категоричними противниками такого розвитку подій були А. Шувалов, М. Паскевич, князь А. Меншиков та декілька інших впливових членів комісій. Саме вони стали авангардом табору противників обов'язкового викупу, знайшли засоби впливу на Олександра II, який під їх тиском настійливо порадив Я. Ростовцеву переконати більшість членів редакційних комісій у необхідності замінити обов'язковий викуп на "викуп за добровільною згодою поміщика і селян"²². Російський дослідник М. Долбілов вважає, що саме позиція імператора, котрий не поспішав форсувати події стосовно викупу землі, стала визначальною у зміні формування обов'язковості викупної операції на "добровільність за згодою сторін"²³. Історик стверджує, що Олександр II при цьому боявся порушити не тільки права дворян, але вважав неприпустимим примушувати до викупу і селян. На нашу думку, позицію царя потрібно трактувати значно ширше. Бажаючи того чи ні, але її передав князь А. Меншиков: "Будь який проєкт загального викупу вважаю не тільки революцією фінансів, але і революцією держави"²⁴. Тут потрібно вказати на таку особливість взаємостосунків імператора і лідерів редакційних комісій – останні ніколи не йшли проти волі самодержця, вони стали заручниками створюваного образу царя-реформатора, царя-визволителя. Потрапив під цей вплив і Г. Галаган, що проявилось у зміні його поглядів на обов'язковість викупу, а згодом знайшло продовження при визначенні розмірів польового наділу землі.

До названої проблеми, враховуючи послідовність розгляду її у комісіях, повернемося дещо пізніше, а зараз прослідкуємо за ходом обговорення ще однієї важливої складової майбутньої реформи – селянського самоуправління. Незважаючи на те, що розв'язання даної проблеми входило до компетенції адміністративного відділу, Г. Галаган, у згадуваній доповіді про права поміщиків і повинності селян, торкався цього питання, вирішення якого на думку доповідача повинно забезпечити загальний успіх перетворень. Принагідно підкреслимо, що за основу було взято точку зору слов'янофілів і, у першу чергу, погляди їхнього теоретика Ю. Самаріна²⁵. Відомо,

що Г. Галаган, перебуваючи під впливом слов'янофільства, намагався розвивати теорію “мирських громад”, що й знайшло відображення у доповіді. Враховуючи той факт, що чимало його пропозицій, стосовно селянського самоврядування, лягло в основу рішень комісій, проаналізуємо їх більш детально.

Згідно першої з них, потрібно було утворити чотири ступені сільських адміністративних общин – сільські громади, волосні громади, удільні, або окружні общинні управління, а також губернські Палати. Першочерговим вважалось створення общин першого ступеня. Разом з тим, губернські комітети повинні утворити общини інших ступенів, замість управлінь, які діяли у волості. З метою надання практичної допомоги, нагляду за дотриманням законності у процесі утворення общин, пропонувалось обрати попечителя із числа колишніх власників. Варто наголосити, що саме ця ідея Г. Галагана знайшла підтримку Я. Ростовцева, який зводив функції попечителя до ролі мирового судді. Незважаючи на заперечення М. Мілютіна, голова комісії залишався упевненим у своїй правоті, відзначивши: “Я буду й надалі проводити думку про необхідність створення мирових судів, щоб мирові судді стали захисниками селян”²⁶.

Повертаючись до аналізу пропозицій Г. Галагана, з поміж інших виділимо проблему сплати селянами поземельного оброку. Пропонувалось вносити його у сільську общину. Своєчасна сплата оброку, на думку автора, забезпечуватиметься наділом землі, яка перебуватиме у користуванні селян. Можливі борги за несплату його, повинні стягуватися сільськими общинами згідно їхньої постанови, яка затверджується у волості. Зміст наступної пропозиції підтвердив нашу думку, стосовно бажання поміщиків у першу чергу захистити себе від нестачі коштів, що неминуче відбулося б у процесі реформування. Не уникнув цього і ліберал Г. Галаган, який вважав, що при наявності боргу землю неплательника потрібно передавати в опікунське розпорядження общини для здачі її у тимчасову оренду або ж у крайньому випадку, віддавати іншому селянинові, який був членом общини чи вступив до неї замість неплательника²⁷. Аналіз архівних матеріалів засвідчує, що й ця точка зору українського поміщика, знайшла розуміння і підтримку Я.Ростовцева, який вбачав у збереженні общини не стільки “народні основи”, а як засіб для розв’язання проблем зі збором податків. В одному з його листів до імператора читаємо: “Общинний устрій для Росії необхідний на даному етапі. Народу потрібна ще сильна влада, яка б замінила владу поміщика. Без общини поміщик не збере своїх прибутків ні оброком, ні працею, а уряд – своїх податків і повинностей”²⁸. Зрозуміло, що в основу функціонування общини покладено принцип кругової поруки. Окрім забезпечення своєчасної і повної сплати податків, це дозволяло утримати селян на землях, які дотепер у них перебували. Привертає увагу те, що і ліберальні поміщики намагалися не допустити вільного переходу селян з однієї общини в іншу. Піддавався таким настроям і Г. Галаган.

Варто підкреслити, що вирішення питання сільського самоуправління відбувалося за двох цікавих обставин. Перша з них полягала у нехарактерній для попередніх обговорень єдності думок більшості членів редакційних комісій. Виняток становив

виступ Ю. Самаріна, який висловлюючи власну думку стосовно ролі общини і місця волосного управління у сільському самоврядуванні, зауважив: “Ви нав’язуєте народу насильницьку форму управління, яку селяни не зрозуміють, як не зрозуміють того, чого ви від них вимагаєте і сприймуть це як тяжку повинність”²⁹. Друга особливість обговорення проблеми організації самоврядування безпосередньо витікає з першої – під час голосування ніхто не підтримав думку Ю. Самаріна. Не поділяв побоювань авторитетного слов’янофіла і Г. Галаган, котрий своїм вчинком засвідчив готовність до прийняття рішень, які не знаходять підтримки не тільки більшості (це для нього було б не вперше), але й окремих непересічних особистостей, до думок яких він досить часто прислухався, а то й перебував під їх впливом.

Підводячи підсумок роботи редакційних комісій у першій період їхньої діяльності відзначимо, що у цей час вони працювали без жорсткого контролю і тиску з будь-якого боку, що й дозволило підготувати ряд пропозицій ліберально-демократичного спрямування. Водночас наголосимо, що утриматися на позакласовій позиції, чого вимагав М. Мілютін, не вдалося навіть лібералам. На розв’язанні проблем позначилася одна важлива обставина – усі вони були багатими поміщиками і досить часто всупереч своїй політичній волі приймали рішення, продиктовані економічними пріоритетами власних маєтків. Досліджені матеріали засвідчують, що не уникнув цього і Г. Галаган.

У серпні 1859 р. настав відповідальний і важливий етап діяльності редакційних комісій – до столиці прибули уповноважені депутати губернських комітетів. Як свідчать матеріали, міністр С. Ланський і М. Мілютін, побоюючись негативної реакції з боку місцевого дворянства, вирішили у будь-який спосіб уберегти напрацьовані у редакційних комісіях документи “від ревізії неосвічених реакціонерів”³⁰. Серед заходів, які повинні завадити цьому, було обмеження кількості запрошених депутатів (вони представляли лише 21 комітет з 46), а також узгоджене з імператором рішення про надання прибулим мінімуму часу для ознайомлення з матеріалами комісій. Все це, на думку авторів реформи, мало звести вплив реакціонерів до мінімуму.

Дослідження перебігу подальших подій дозволить глибше усвідомити причину зміни настроїв Г. Галагана, що стало несподіванкою і залишилося багато у чому незрозумілим для його прибічників і однодумців. У такому контексті, важливо буде проаналізувати обстановку у правлячих колах імперії, зрозуміти причини вагань імператора, що у кінцевому варіанті призвели до значних поступок дворянству. Варто підкреслити, що незважаючи на вжиті заходи, дворянству все ж вдалося знайти контраргументи діям М. Мілютіна. До традиційного тиску з погрозами, які озвучив граф О. Бобринський, ведучи полеміку з М. Мілютіним, додалися нові методи впливу на позиції уряду і, у першу чергу, на Олександра II – представники дворянської олігархії заговорили про можливість прийняття конституції, суть якої полягла в обмеженні влади государя. Такого повороту, коли економічна проблема набувала явно політичного забарвлення, самодержавна влада не очікувала. Імператор поспішив завірити дворян у своїй прихильності до них уже під час першої зустрічі з депутатами 2 вересня 1859 р.,

коли заявив: “Я завжди вважав себе дворянином і горджуся тим, що належу до вашого стану”³¹. Через деякий час самодержець отримав нагоду підкріпити слова конкретними справами. Не витримавши темпів роботи і напруги під час обговорень положень майбутньої реформи, захворів Я. Ростовцев. Наприкінці жовтня, він уже не головував на загальних зборах комісій, так як був нервово виснажений, а 6 лютого 1860 р. після невдалого лікування помер. Зрозуміло, що виникло питання стосовно наступника. Міністр С. Ланський пропонував свою кандидатуру, але Олександр II, зіславшись на необхідність детально познайомитися з текстом передсмертної записки померлого, від конкретної відповіді ухилився. Через чотири дні він оголосив про свій вибір – головою редакційних комісій було призначено представника дворянської аристократії, міністра юстиції В. Паніна. Нове призначення засвідчило готовність уряду та імператора йти на поступки, відмовившись від багатьох пропозицій комісій, які не влаштовували дворянство.

Уже перше засідання показало, що позиції окремих членів комісій значно змінилися. Для багатьох стало несподіванкою зміст доповіді Г. Галагана з питання визначення підстав і розміру земельного наділу. Справа у тому, що він запропонував відмовитися від прийнятого раніше рішення про збереження польової землі у тих розмірах, котрі існували до реформи, а в основу його визначення покласти принцип “нормального наділу”, який відстоювала більшість губернських комітетів. При цьому доповідач вважав за потрібне встановити не однакову для усіх володінь норму наділення землі, а визначити для кожної місцевості мінімум і максимум нормального наділу³². Проти таких змін виступав М. Мілютін, який зауважив Г. Галагану, що це “практично знищує усі напрацювання і йде врозріз з волею імператора”³³. Коли названих аргументів виявилось недостатньо, запросили до участі у роботі навіть хворого Я. Ростовцева, який прийти уже не зміг і тому засідання відбулося у його квартирі. Господар, заперечуючи Г. Галагану, говорив про можливість “пугачовщини”, якщо прийняти точку зору члена-експерта, але й такі докази не вплинули на автора пропозиції, яка виявиться згодом державною для багатьох поміщицьких селян. Постає питання – яка причина такої зміни поглядів ліберального поміщика, який і у губернському комітеті, і під час роботи у комісіях на першому етапі, був категоричним противником наділення селян невеликою ділянкою польової землі, до чого неминуче призвели б відрізки її у разі прийняття запропонованого ним принципу визначення мінімуму і максимуму наділу? Окрім цього звернемо увагу на промовистий факт – Г. Галаган не прислухався до заперечень, висловлених М. Мілютиним і Я. Ростовцевим – людей, на думку яких він донедавна зважав. Однозначну відповідь на поставлене питання дати досить складно. З одного боку не потрібно забувати, що Г. Галаган сам був великим землевласником, такими ж були і його родичі (Кочубеї, Гудовичі, Милорадовичі та інші представники дворянської аристократії), а позиція останніх нам відома. Попри це, інший аргумент вважається автором як переконалиший – український поміщик-реформатор на той час не уявляв іншої форми державної влади ніж самодержавну, вбачаючи у тому надійну опору для громадського спокою і

економічного прощвітання. Зрозумівши, що розв'язання економічних питань у той спосіб, котрий запропонували редакційні комісії, у першу чергу він сам, може завдати шкоди політичним підвалинам самодержавства, Г. Галаган зробив крок назад. При цьому він скоріше за все усвідомлював, що така поступка буде не єдиною, а реалізація його пропозиції стосовно відрізків землі, у багатьох випадках призведе до малоземелля селян, а відтак не сприятиме покращанню рівня їхнього життя. Все ж гору взяли державні інтереси, захищаючи які член-експерт відзначав: "Головне, що не буде пролетаріату, бо саме об'єднання робітників, колективна опозиція проти капіталістів і влади виникла серед тих станів, які не були зв'язані між собою земельним інтересом, а залишившись самі по собі створили союзи, ворожі уряду і громадському порядку"³⁴. Отже, запропонувавши зміни у підході до визначення норми земельного наділу, Г. Галаган намагався задовольнити інтереси обох станів – зберегти привілеї дворянства і покращити становище селянства. Заради об'єктивності зауважимо, що з першим, у даному випадку, вдалося досягти більшого.

Незважаючи на відчутні поступки, зроблені редакційними комісіями, уряд з неприємною боязкістю очікував прибуття до столиці депутатів "другого скликання". Приводом для занепокоєння стало те, що цього разу у запрошених дворян було достатньо часу для того, щоб детально ознайомитися зі змістом пропозицій редакційних комісій, а відтак передбачалося продовження запеклого протистояння чиновників-лібералів і представників місцевого дворянства. Однак очікуваного загострення стосунків не сталося. Навіть пензенський депутат М. Горсткін, який незадовго до прибуття у Петербург, погрожуючи князю В. Черкаському, обіцяв розкрити і виправити всі злочинні задуми редакційних комісій, вів себе "миролюбиво, закінчивши бесіду з членами комісій рукоштованням і компліментами"³⁵. Примирення означало лише одне – між найвищими колами самодержавства і дворянством досягнуто компромісу, внаслідок чого останні не вимагали обмеження влади імператора, а він не бажав загострювати стосунки з поміщиками заради вирішення економічних питань. Наслідком стала активізація дворянської аристократії, представники якої внесли зміни до прийнятого комісіями положення стосовно умов викупу земельного наділу. Відтепер викупна операція могла відбутися лише за добровільної згоди сторін, що гарантувало поміщикам обмеження контролю держави за даним процесом. Окрім цього редакційні комісії були вимушені ввести більш дрібний поділ території держави, а це спричинило необхідність додаткових відрізків, що призводило до зменшення, й так незначного, максимуму наділу польової землі. Завершилися спільні засідання дружнім обідом, під час якого члени редакційних комісій і губернські депутати висловлювалися за непорушність права власності, а "червоний бюрократ" Я. Соловйов проголосив тост на честь губернських комітетів³⁶. Все це вказувало на символічне примирення двох груп дворянства, чії позиції, ще півтора року тому, з багатьох питань визначалися майже як діаметрально протилежні.

Аналізувати останній, третій період діяльності редакційних комісій вбачається недоцільним, враховуючи, що з'ясування даної проблеми не становить головної мету

нашого дослідження. До того ж, цей період не містив принципово нових підходів у підготовці реформи, а був використаний в основному для остаточного редагування напрацьованого матеріалу. Чи не єдиною особливістю, яка заслуговує на увагу, став факт закриття комісій. З'ясуємо за яких обставин це відбулося. Привертає увагу те, що уряд навіть не поцікавившись, чи встигнуть члени комісії завершити доручену роботу, оголосив 10 жовтня 1860 р. про офіційне закриття новоствореного органу. Як свідчать документи, таке ставлення влади вразило й обурило членів комісій, а тому міністр С. Ланський переконав імператора у необхідності зустрічі з ними. Аудієнція відбулася 1 листопада, але зміст короткої промови самодержця скоріше за все не додав позитивних емоцій авторам реформи. Звертаючись до них Олександр II сказав: "Я бажав вас бачити, панове, щоб подякувати за добросовісну працю, яка вимагала значних зусиль і діяльності. Звичайно, будь-яка людська праця недосконала. Ви добре про це самі знаєте, знаю про це і я. Можливо доведеться внести зміни до її результатів, але ви мали честь бути першими і Росія буде вам вдячною"³⁷. Коли б імператор такими словами закінчив промову, враження від спілкування з ним, напевне, знівелювало б незадовільний психологічний стан більшості присутніх, але Олександр II продовжував вести запобігливу політику перед дворянською аристократією, а тому оголосив особливу подяку В. Паніну³⁸. Навмисне акцентуємо увагу на оцінці й ставленні імператора до результатів діяльності редакційних комісій, так як це стане згодом однією з причин глибокого розчарування, якого зазнають творці реформи, у тому числі й Г. Галаган.

Підсумовуючи викладене відзначимо, що за час роботи (а це рік і сім місяців тяжкої праці) редакційні комісії провели понад 400 засідань, розглянули біля 60 проєктів губернських комітетів і підготували 17 проєктів положень – 5 загальних для усієї Росії і 12 місцевих. У кінцевому варіанті Положення склалися більше, ніж з 1800 статей, зміст яких викладено на 374 сторінках³⁹. Це, так би мовити, статистика, яка дозволяє проілюструвати хіба що об'єм виконаної роботи. Поза нею залишаються перипетії гострої боротьби різних угруповань, зіткнення думок представників дворянської аристократії і ліберально налаштованих чиновників та частини поміщиків. На нашу думку, важливою особливістю роботи редакційних комісій було те, що під час обговорення проблем реформи тісно переплелися економічні й політичні питання, а досить різка постановка останніх, виявившись повною несподіванкою для самодержавства, призвела до відчутних поступок влади дворянству.

Врешті-решт стає зрозумілою і позиція Г. Галагана, який одним з перших відчув політичну небезпеку від можливої реалізації, запропонованих ним же, шляхів скасування кріпацтва. Вважаючи самодержавство гарантом непорушності громадського спокою і запорукою економічного розвитку країни, він вимушено пішов на поступки політичним силам, які своїми закликами до обмеження монархії могли, на його думку, завдати непоправної шкоди державі. Саме такий мотив зміни позицій Г. Галагана вбачається автором як головний. Детальне вивчення документів, які розкривають участь його, як члена чернігівського губернського комітету і члена-

експерта редакційних комісій у розробці положень селянської реформи, дає підстави зробити висновок про складну внутрішню боротьбу Галагана – ліберального поміщика і Галагана – політика та державного діяча. Незважаючи на, здавалося б, перемогу останнього, не має ніяких підстав стверджувати, що в ньому переміг кріпосник. Аргументом того, що він і надалі переймався проблемами селян і враховував їхні інтереси, стала його діяльність по впровадженню положень реформи у власних маєтках, а також дієва, практична допомога при реалізації її у Чернігівській губернії та на території Південно-Західного краю.

- ¹ Зайончковский П. Отмена крепостного права в России. – М.: Просвещение, 1968. – 368 с.
- ² Пушкирев С. Россия 1801-1917: власть и общество. – М.: Посев, 2001. – 671 с.
- ³ Частная переписка Г. Галагана // Киевская старина. – 1895. – №9. – С. 68.
- ⁴ РДІА м. Санкт-Петербург. Ф. 1180. Оп. 1. Спр. 38. Об учреждении Редакционных комиссий для составления положения о крестьянах. (4 ноября – 10 декабря 1859 г.). – Арк. 5.
- ⁵ Зайончковский П. Отмена крепостного права... – С. 110.
- ⁶ Пушкирев С. Россия 1801-1917... – С. 233.
- ⁷ РДІА м. Санкт-Петербург. Ф. 1180. Оп. 1. Спр. 214. Письма Н.А.Милютина к разным лицам (9 декабря 1858 – 16 апреля 1859 гг.). – Арк. 17.
- ⁸ Покровский М. Крестьянская реформа. – Харьков. Пролетарий, 1926. – С. 133.
- ⁹ РДІА м. Санкт-Петербург. Ф. 1180. Оп. 1. Спр. 122. Взгляды и позиции некоторых членов Редакционных комиссий (4 мая – 17 июня 1859 г.). – Арк. 6.
- ¹⁰ Семенов Н. Освобождение крестьян в царствование императора Александра II: в 2 т. – СПб.: Б/в, 1890. – Т. 2. – С. 644.
- ¹¹ Покровский М. Крестьянская реформа... – С. 135.
- ¹² Частная переписка Г. Галагана // Киевская старина. – 1895. – №9. – С. 70.
- ¹³ РДІА м. Санкт-Петербург. Ф. 1180. Оп. 1. Спр. 244. Доклады хозяйственного отдела (12-14 июня 1859 г.). – Арк. 31.
- ¹⁴ Федоров В. Падение крепостного права в России. Документы и материалы. М.: Изд-во Моск. ун-та, 1967. – С. 84.
- ¹⁵ Межев В. Крестьянский вопрос в России. Полное собрание материалов. – СПб.: Б/в, 1865. – С. 216.
- ¹⁶ РДІА м. Санкт-Петербург. Ф. 1180. Оп. 1. Спр. 233. Опись подлинных мнений членов Редакционных комиссий (18 июня 1859 г.). – Арк. 76.
- ¹⁷ Там само. – Арк. 78.
- ¹⁸ Там само. – Арк. 81.
- ¹⁹ Павлов Н. Редакционные комиссии 1959-1860 гг. СПб.: Б/в, 1903. – С. 64.
- ²⁰ РДІА м. Санкт-Петербург. Ф. 1180. Оп. 1. Спр. 233. Опись подлинных мнений членов Редакционных комиссий (18 июня 1859 г.). – Арк. 111.
- ²¹ Там само. – Арк. 113.
- ²² РДІА м. Санкт-Петербург. Ф. 1092. Оп. 1. Спр. 214. О ходе заседаний Редакционных комиссий (17-24 июня 1859 г.). – Арк. 6.
- ²³ Долбилов М. Александр II и отмена крепостного права // Вопросы истории. 1998. – №10. – С. 42.
- ²⁴ Там само. – С. 43.
- ²⁵ РДІА м. Санкт-Петербург. Ф. 1180. Оп. 1. Спр. 109. О ходе обсуждений вопроса о возможности выкупа земельного надела (21 июня – 2 июля 1859 г.). – Арк. 87.
- ²⁶ РДІА м. Санкт-Петербург. – Ф. 1180. – Оп. 1. – Спр. 23. Из дневника Д.А.Милютинина (14 марта 1859 – 27 июля 1873 гг.). – Арк. 24.
- ²⁷ ЦДІА України м. Київ. – Ф. 1475. – Оп. 1. – Спр. 1962. Доклад Г.П.Галагана о правах помещиков и повинностях крестьян (28 июня 1859 г.). – Арк. 26.

- ²⁸ Долбилов М. Александр II и отмена крепостного права // Вопросы истории. 1998. – №10. – С. 46.
- ²⁹ ЦДІА України м. Київ. Ф. 1475. Оп. 1. Спр. 1963. Мнение членов комиссии при главном комитете состоящей (17 июля – 2 августа 1859 г.). – Арк. 4.
- ³⁰ Джаншиев Г. Из эпохи великих реформ. – М.: Б/в, 1898. – С. 243.
- ³¹ Татищев С. Император Александр II. Его жизнь и царствование. – Т.1. – СПб.: Б/в, 1911. – С. 94.
- ³² ЦДІА України м. Київ. Ф. 1475. Оп. 1. Спр. 1964. Мнение Г.Галагана по дополнительному докладу хозяйственного отдела (август 1859 г.). – Арк. 20.
- ³³ Ивапкоков И. Падение крепостного права в России. – СПб.: Б/в, 1903. – С. 194.
- ³⁴ ЦДІА України м. Київ. Ф. 1475. Оп. 1. Спр. 1964. Мнение Г.Галагана по дополнительному докладу хозяйственного отдела (август 1859 г.). – Арк. 21.
- ³⁵ Соловьев Я. Крестьянское дело в 1858-59 гг. // Русская старина. – Т. 27. –1881. – С. 224.
- ³⁶ Левшин А. Достопамятные минуты моей жизни // Русский архив, 1885. – №8. – С. 549.
- ³⁷ РДА м. Санкт-Петербург. Ф. 1180. Оп. 1. Спр. 63. О закрытии Редакционных комиссий (4 октября – 3 ноября 1860 г.). – Арк. 37.
- ³⁸ Там само. – С. 38.
- ³⁹ Захарова Л. Самодержавие и отмена крепостного права в России. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1984. – С. 159.